

महाकवि: कालिदासः पृच्छति - अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः ?

डॉ. जय: उमेशभाई ओझा
सहायक: अध्यापक: (संस्कृत)
चिल्ड्रन्स-युनिवर्सिटी, गान्धीनगरम्

Received : 01-05-2020

Published Online : July, 2020

Accepted : 10-06-2020

यदा आषाढमासस्य प्रारम्भो भवति तदा यदि मेघदूतम् कालिदासो वा स्मृतिपथं नायाति तर्हि निश्चयेन भवतः हृदयस्य शल्यक्रिया अपेक्षते । हृदये स्थिता सा नाडी या अस्माकं संवेदनाभिः सभरा भूत्वा यदि साहित्यस्य उत्तमां कृतिं प्रति अपि च तस्य रचनाकारस्य कालिदासस्य भावविश्वं प्रति न नयति चेत् नूनम् अनिवार्यरूपेण सा नाडी परिवर्तनीया भवति या मानवस्य अन्तःस्थां चेतनां यन्त्रसदृशां कुरुते । कालिदासः न केवलं संस्कृतप्रेमिणां संस्कृतज्ञानां वा कृते अपितु समेषां भारतीयानां कृते आदरासपदं स्थानं बिभर्ति । महाकविरसौ प्रातःवन्दनीयः भारतीयसाहित्यस्य मुकुटमणिरिव राराजते । एतादशो विश्वविश्रुतो महाकवि: आषाढमासेन सह विशेषेण सम्बद्धो वर्तते ।

देवभाषायाः संस्कृतस्य महत्त्वं न्यूनं कर्तुं पुरा काले काले च बहवः प्रयत्नाः अभवन् । अस्यां गीर्वाणिवाण्यां नैके उत्कृष्टाः अनुपमाः ग्रन्थाः लिखिताः आसन् यदि तेषां काचित् आवलिः निर्मायिते चेत् लेखन्यः पत्राणि च न्यूनानि भवन्ति । यथा वयं सर्वे जानीमः यस्याः भाषायाः प्रयोगः जनसामान्यैः दैनन्दिनव्यवहारे विधीयते तस्यां भाषायामेव साहित्यस्य निर्माणं भवति । यस्मिन् राष्ट्रे अत्र तत्र सर्वत्र संस्कृतभाषा जनानां वदने विलसति स्म, विचाराणां विनियमस्य उत्तमं साधनमासीत् । अधुना संस्कृतभाषा भारतस्य तृतीयभाषारूपेणापि प्रतिष्ठापयितुं वयमसमर्थः, अस्मदीये भारते देशे वयमेव विरोधं कुर्मः चेत् निश्चयेन अयं विषयः चिन्तनीयो जायते ।

महाकवे: कालिदास्य जीवनविषये बहव्यः दन्तकथाः लभन्ते । तासु दन्तकथासु इयं दन्तकथा अतिप्रसिद्धा कालिदासस्य च जीवनेन सह सम्बद्धा प्रतीयते । कस्यचित् राजा: राजकुमारी विद्योत्तमा नामानुरूपा महाविदुषी रूपयौवनसम्पन्ना चासीत् । तस्याः वैदुष्यं सम्पूर्णं जगति प्रथितमासीत् । राजा उद्घोषयामास - शास्त्रार्थं पराजितायांसत्यां तेन विजयिना विदुषा सह विद्योत्तमायाः विवाहं करिष्यते । पराजिताः पण्डिताः ईर्ष्या युक्तिं कृत्वा विद्योत्तमायाः विवाहं अशिक्षितेन विद्याशून्येन युवकेन सह कारितवन्तः । सत्यं ज्ञाते सति विद्योत्तमा तं मूर्खं युवकं परुषाक्षरैः निन्दति उपहसति गृहान्निष्कासयति च । अनेनावमानेन ग्लानिं प्राप्य दुःखितः युवकः महादेवीं कालीमातरमुपासते । युवकस्य कठोरतपसा प्रीता महाकालीतं युवकं ज्ञानसम्पन्नं चकार । अयं युवकः कालान्तरे कालिदासः इति नाम्ना प्रथितो बभूव । विद्यावान् भूत्वा कालान्तरे विद्योत्तमागेहद्वारं गत्वा 'अनावृतकपाटं द्वारं पिधेहि' इति वदति तदा विद्योत्तमा 'अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः' इत्युक्त्वाद्वारमुद्घाटयति । वाक्यमेतत्र श्रुत्वा कालिदासः ततः एव प्रतिनिवर्तते । ततश्च वाक्ये आगतानां त्रयाणां शब्दानां मङ्गचरणे प्रयोगं कृत्वा कुमारसम्भवम् मेघदूतम् रघुवंशमिति त्रीणि काव्यानि रचयति ।

१. अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः । (कुमारसम्भवम्)
२. कश्चिक्लान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः (मेघदूतम्)
३. वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । (रघुवंशम्)

एतादृशं प्रतिभासम्पन्नं अमानवीयगुणोपेतं असाधारणकर्विं विश्ववन्द्यं व्यक्तित्वं च वयं कथं विस्मर्तुं शक्नुमः ? यस्य कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटकं शिरसि निधाय जर्मनदेशीयो विद्वान् गेटे ननर्त तादृशं दीपशिखाकालिदासं साम्रतकालस्य युवकानां समीपे नूनं नयेम ।

संस्कृतभाषाया: इदं दौर्भाग्यं वर्तते यत् वयं भारतीयाः इमां भाषां वन्दनीयां भारतीयसंस्कृतेः प्राणभूतां तु मन्यामहे किन्तु केवलं गृहस्य मुख्यकक्षे कोणे पूजागृहे वा शोभाकरं वस्तुरूपेण संस्कृतस्य ग्रन्थान् स्थापयित्वा गौरवमनुभवामः । किन्तु यदि अस्माभिः इयं भाषा यथार्थरूपेण पूजयितुं काम्यते चेत् इयं भाषा अस्माकं मुखे व्यवहाररूपेण संस्थिता भवतु । अस्माभिः भारतीयैः संस्कृतभाषायाः उत्तमं साहित्यं वेदाः, उपनिषदः, गीता, रामायणं, महाभारतम्, पुराणानि, महाकाव्यानि नाटकादीनि अनिवार्यरूपेण गृहे स्थापनीयानि स्युः तेषां ग्रन्थानां मूलपाठेन सह अनुवादं पठित्वा तस्मिन् विषये सप्रसङ्गं चर्चा प्रतिगृहं बालकेषु भवेत् । एतादृशं वातावरणनिर्माणं यथार्थरूपेण संस्कृतवन्दनं संस्कृतपूजनं भवति ।

मेघदूतसदृशः प्रणयपराकाष्ठानिरूपकः कोऽन्यः ग्रन्थः विश्वेऽस्मिन् दृश्यते । अत्र प्रतिपादितः प्रणयभावः विवाहप्रसङ्गे नवदम्पतीं बोधयितुं उपकारको भवति । यक्षःमेघं पत्रवाहकदूतरूपेण नियोज्य स्वकीयां प्रियतमां सन्देशप्रेषणस्य यां पद्धतिमनुसरति । यदि आधुनिककाले whatsappइत्यस्य अग्रेषितां पंक्तिं काव्यं वा प्रेषयितारः नवयुवकाः युवत्यः एतां पद्धतिमवगच्छन्ति चेत् प्रेमणः अभिव्यक्तिं निश्चयेन ज्ञास्यन्ति । तथैव कस्यचित् व्यापारस्य श्रीगणेशप्रसङ्गे अथवा आपणस्य उद्घाटनावसरे वयं चाणक्यनीतेः शुक्रनीतिर्वा ग्रन्थं प्रदाय व्यवसायकौशलं नीतिमत्तायाः बोधम् अनायासेन दातुं शक्नुमः । इत्यमेव वयं जन्मदिवसोपलक्ष्ये वास्तुप्रसङ्गे वा संस्कृतसाहित्यस्य अमूल्यं ग्रन्थं उपहाररूपेण दत्वा अध्ययनाय प्रेरयितुं शक्नुमः ।

रामायणम्, महाभारतम्, गीता, पुराणानि वा केवलं पूजायाः वन्दनस्य च माध्यमानि न सन्ति तान् वयम् यावत् रक्तपीतवस्त्रावरणात् निस्सार्य जीवनोपयोगिविचारान् पठित्वा यावत् तदनुकूलम् आचरणं न कुर्मः तावत् संस्कृतस्य कल्याणं न शक्यते । यदिश्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रत्येकम् अध्यायं पठित्वा हृदयस्थं कुर्मः चेत् गीता न्यायालये सत्यवचनसीमिता एव न भविष्यति ।

‘अस्ति कश्चिद् वाग्विशेषः’ इति तस्मिन् काले यद्वचनं कुतूहलेन विद्योत्तमा कथितवती परन्तु अद्य स्वयं कालिदासः अस्मान् सर्वान् पृच्छति - **‘अस्ति कश्चिद् वाग्विशेषः’** ? संस्कृतज्ञानं विना संस्कृतसाहित्यम् अनधीत्य कदापि वयम् अस्य उत्तरं दातुं न प्रभवामः । महाकवे: कालिदासस्य दिनविशेषः आषाढस्य प्रथमदिवसे समायोज्यते, अतः कालिदासस्य विषये किञ्चित् चिन्तनेन सह मया संस्कृतभाषायाः विषये अपि मनोगतः विचारः प्रस्तुतः । अनेन सुस्पष्टं ज्ञायते यत् कालिदासः संस्कृतं च अभिन्ने स्तः । यत्र कालिदासः तत्र संस्कृतम् यत्र संस्कृतं तत्र कालिदासः । सर्वे मिलित्वा संस्कृतमयं वातावरणं रचयामः वदामः च - **‘कालिदासो जने जने कण्ठे कण्ठे संस्कृतम्’** ।

॥ जयतु संस्कृतम् जयतु भारतम् ॥